

Aybəniz HƏŞİMOVA

Filologiya elmləri doktoru, dosent

ADPU, İbtidai təhsil pedaqogikası kafedrası

E-mail: hasimova. aybeniz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4683-8039

https://doi.org/10.59849/2309-7949.2026.1.97

CƏFƏR CABBARLI YARADICILIĞINDA MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏ

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında “Od gəlini”; mifoloji simvol, xronotop və mifoloji təfəkkür; kosmoloji mif; düşüncəyə keçidi müəyyənləşdirmək; xalqların bədii yaradıcılığında sabit inanc

ABSTRACT

MYTHOLOGICAL THOUGHT IN JAFAR JABBARLI'S CREATION

In the article, the drama "The Bride of Fire" created by Jafar Jabbarli became the object of research and analysis. It is mentioned in the article that Jafar Jabbarli formed concepts such as mythological symbol, chronotope and mythological thinking in the reader throughout his work. It is emphasized that J. Jabbarli improved the possibilities of mutual manifestation of the view of faith in written literature, national consciousness precisely on the basis of ethnic consciousness. A successful feeding of myth and folklore archaic is the quality of J. Jabbarli's drama "The Bride of Fire". Agreeing with the reasoning given as an example, it is also necessary to note that, in addition to the connection with folklore, epics and epics, this drama of Jafar Jabbarli is based on mythological belief as a whole. Throughout his work, Jafar Jabbarli formed concepts such as mythological symbol, chronotope and mythological thinking in the reader; By basing the drama "Bride of Fire" on the model of myth, he did not aim to create an external effect, but first of all, he took the initiative to illuminate his ideas about man and his pain, joy, problems, spiritual and moral world in a different way. The article also shows that Jafar Jabbarli defined the transition from the Azerbaijani mythological system of thought to the mythic thought; explored Eastern, European and Russian mythological thought system throughout his work; He also compared how cosmological myths are reflected in written cultural examples. In the article, on the basis of the drama "Bride of Fire", J. Jabbarli's characters' speeches and descriptions of his irrational thoughts are reflected and such an approach is brought to the fore; the peculiarities of the idea-content and problematics of the drama are interpreted according to the logic of the text itself; It was investigated by us in the artistic creativity of peoples with the introduction of stable belief systems in cultures to literature.

Key words: "Bride of Fire" by Jafar Jabbarli; mythological symbol, chronotope and mythological thinking; cosmological myth; determine the transition to thinking; stable faith in the artistic creativity of peoples.

РЕЗЮМЕ

МИФОЛОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАФАРА ДЖАББАРЛИ

В статье анализируется драматическое произведение Джафара Джаббарли «Невеста огня». Отмечается, что на протяжении всего своего творчества Джафар Джаббарли формировал у читателя такие понятия, как мифологические символы, хронотопы и мифологическое мышление. Подчеркивается, что Джафар Джаббарли выявил переход от азербайджанской мифологической системы мышления к мифообразующему мышлению, а также глубоко изучил с восточной, европейской и русской мифологическими системами мышления в ходе своего творчества. В заключение статьи делается вывод о том, что Джафар Джаббарли сравнил отражение космологических мифов в письменных культурных примерах и изучил

отражение устойчивых систем верований в культурах в художественном творчестве народов посредством их переноса в литературу.

Ключевые слова: «Невеста огня» в творчестве Джафара Джаббарли; мифологический символ, хронотоп и мифологическое мышление; космологический миф; определение перехода к мышлению; устойчивая вера в художественное творчество народов.

Keçən əsrin ikinci yarısında xarici və ölkə ədəbiyyatlarında bədii mif yaradıcılığı modernizm nümayəndələri, daha sonra isə postmodernizm nümayəndələri tərəfindən fəal şəkildə həyata keçirilmişdir. Bədii mifologizmin güclənməsi qeyd etdiyimiz dövrdə həm də digər yazıçıların, dramaturqların yaradıcılığında səciyyələndirilmişdir.

Mifologiya obrazları mifoloji allahlar kimi bizə varlığın başlanğıcının bəzi məlum simvollarını verir ki, bu, transendent xarakter daşımaqla şəxsiyyətin təcrübəsinə mütləq yaddır. Mifologiyanın daxili mənası elə şüuraltı qüvvələrlə müəyyənləşir ki, onlar uzaq tarix dövrə qədər gedib çıxır və bu da qaranlıq və aydın olmayan zamanda şüurun dərinliklərindən ortaya çıxmaqdadır.

Mifologiyada sənətlə ümumi olan bir əsas vardır ki, burada ilahiliyə şüuraltı cəhd vardır. Lakin sonsuzluğa canatma – ilahi qüvvəyə canatmadır. Mifologiya insan hərəkətini ifadə edən simvolların daşıyıcısıdır ki, burada insan bilavasitə konkretdən Allahın ifadələrinin mücərrəd ümumi formalarına gedib çıxır.

Mifologiyada simvolun əsasən üç xarakterik xüsusiyyəti müşahidə edilir:

- simvol gerçəkliyi əks etdirir;
- simvol hisslərlə dəyişən obrazlı görüntülərdir;
- bədii obrazın forması məzmunundan bölünən deyil.

Görkəmli tədqiqatçı alim R.Bartın belə bir məşhur deyəmi var: mif elə bir ikinci semioloji sistemi yaradır ki, o, anlayışı nə açmağı, nə də ləğv etməyi yox, naturalizə etməyi arzulayır [1, səh.271, 289]. Lakin burada məna onun özünün “cisimliyi ilə” tamamlanmır. K.Levi-Stros hesab edir ki, mif məhz özünün dəyişilməz strukturu ilə öz simvolik funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda simvol və mif anlayışlarını yaxınlaşdıran çoxsaylı deyimlər mövcuddur ki, onların hamısı mifin simvolik mənasına işarə edirlər. Buna oxşar fikrə biz E.Kassirerdə də rast gəlirik. O, mifi qapalı simvolik sistem kimi izah edir (mif elə bir simvolik formadır ki, onun köməyi ilə insan əhatə olunduğu xaosu səhməna salır). Ümumiyyətlə, simvolik məktəb mifləri simvollar kimi izah edirdi ki, burada qədim kahinlər öz müdriqliyini gizlədirdilər. R.Bart mifologiyaya dair əsərlərində mifin simvolik mahiyyət daşımasını təsdiqləyirdi [1, səh.215]. Y.Meletinski isə XX əsr ədəbiyyatı haqqında danışarkən qeyd edirdi ki, ədəbiyyatda mifologiya simvolik sistemdir və elə buna görə də o, mifologiyanın əsl simvolik olduğunu iddia edirdi [2, səh.277-278].

Mif və simvolun əlaqəsi tərəfimizdən mif və simvolun özünün funksiyalarında nəzərdən keçirilir: yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mif və simvol elə hissləri verir ki, ondan “demək mümkün deyil”. Bunun təsdiqini biz R.Bartın da əsərlərində tapırıq: “...mifik anlayışda yalnız qeyri-müəyyən boş (yumşaq) assosiasiyaların köməyi ilə yaranan dumanlı biliklər tapa bilirik ki, onları da simvollara aid etmək

olar. Mif əsas etibarlı ilə zəif obrazların köməyilə işləməyə üstünlük verir ki, burada məqsəd artıq kifayət qədər zəif olmağa, mənaya istiqamətlənməkdə maraqlıdır. Məsələn, karikaturalar, parodiyalar, simvollar və s. məhz belədir” [1, səh.225].

Dramaturq Cəfər Cabbarlı mühakimələrində mifologiyanın məhsuldarlığının dərinliyinə və əhəmiyyətinə inanmaqla yanaşı, həm də onun münasibətlər yaratmaq bacarığına, peyğəmbərcəsinə imkanlarına, daha doğrusu, gələcəyi dərk etmək bacarığına malik olduğu haqqında fikir və mühakimələr yürüdür. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında dini baxışlar, dinə yanaşma münasibəti mühüm yer tutur. Aparılmış araşdırmalar onu da göstərir ki, istər Azərbaycanda, istərsə də başqa ölkələrdə yerli dini etiqadlara qarşı çıxmış islam dini zorla, od və qılınc gücünə yeridildiyindən, xalq arasında böyük müqavimətə rast gəlməmişdir. IX əsrdə ərəb xəlifələrinə ağır zərbələr endirmiş Azərbaycan xalq qəhrəmanı Babəkin rəhbərliyi altında alovlanan üsyan buna ən yaxşı nümunə sayıla bilər.

Babək haqqında IX əsrdə Ənnədimi, X əsrdə Təbəri, Məsudi, İoanes, XI əsrdə Əbu Mənsur, XII əsrdə Şəhristani, XIII əsrdə Əbülfərəc, İbn-əl-Əsir və Stepanos Obreil, XIV əsrdə İbn Xəldun, XV-XVI əsrlərdə Mirxond və Xandəmir, XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, XX əsrdə Vasilyev, Bartold və başqa görkəmli tarixçilər yazmışlar [3, səh.5].

X əsrdə Azərbaycan vilayətlərindən biri Babək ölkəsi adını daşımışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov xalq arasındakı rəvayətlərə əsasən, Azərbaycan adının iki sözdən, yəni Azər-Babəkan (Babək odu) sözlərindən əmələ gəldiyini göstərir. Babək odu indi də mərdlik, qorxmazlıq və igidlik rəmzi kimi işlənməkdədir.

Vaxtilə Babək və onun atlılarının məskən saldığı möhtəşəm Talış dağları, qərargah sayılan Bəzz qalası aşıqların, şairlərin əsərlərində yenilməz qala kimi tərənnüm olunmuşdur.

Cavanlığında sarban olmuş Babək karvanlarla səyahət edərək, hər yerdə xalqın əzab-iztirablarını görmüş, qəlbində zalımlara qarşı dərin nifrət oyanmışdı. Onun rəhbərliyi ilə baş qaldıran üsyançılar xəlifənin altı ordusunu bir-birinin ardınca darmadağın etmişlər. Xilafətin paytaxtında güclü çaxnaşma hökm sürürdü. Babəkin başına çox böyük mükafat təyin edilmişdi. Özünə isə riyakarlıqla “əgər o təslim olarsa, bağışlanacaqdır” vədi verilmişdi. Bu təklifə qürurla cavab verən qəhrəman demişdi: “Bircə gün azad yaşamaq, qırx il rəzil kimi qul olmaqdan yaxşıdır!”. Belə olduqda xəlifə öz əsas qüvvəsini üsyançılara qarşı yeritməli oldu. Təpədən dırnağa qədər silahlanmış qoşunlar böyük tələfat verdikdən sonra üsyançıları darmadağın edə bildilər. Babək isə sığınacaq xahiş etdiyi yerli feodalların biri tərəfindən xəyanətkarcasına tutulub xəlifəyə təslim edildi və faciəli surətdə edam olundu. Babəkin bədii obrazı istər keçmiş Sovet Azərbaycanı ədəbiyyatında, istərsə də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif janrlardan olan bir sıra əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Babək mövzusunda xalq yazıçısı Ənvər Məmmədخانlı, yazıçı Taleh Şahsuzvarlı, Akif Əli, Əbil Yusifov və digərlərinin dram, roman yazdıqları məlumdur. Lakin bunların içərisində Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” pyesindəki Babək (Elxan) obrazı daha mübariz, daha qətiyyətli bir qəhrəman kimi verilmişdir.

“Od gəlini”ndə islam dininin, hər şeydən əvvəl, xəlifələrə, onların istismarcılıq və işğalçılıq siyasətlərinə xidmət etmiş olduğu inandırıcı şəkildə göstərilmişdir. Cəfər Cabbarlı burada sanki tam ateist bir yazıçı kimi, bütün dinlərin puçluğunu, zəhmətkeşləri əsarətdə saxlamaq, soymaq vasitəsi olduğunu sübut edir. Əsərin müsbət obrazı Elxan ərəb xilafətinin işğalçılığına qarşı çıxmış üsyankar xalq qəhrəmanı Babəkin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Onun işğalçı ordunun başçısı Əbu Übeydə və ümumən islam dininə qarşı apardığı mübarizə atəşpərəstliyi islam dininin hücumundan qorumaq niyyətini güdmür. Elxan azad həyat qurmaq məqsədini qarşısına qoyduğundan, atəşpərəstliyə və onun hamisi olan yerli feodallara – altunbaylara qarşı da vuruşur [4, III cild, səh.118]. Qəhrəmanın mübarizəsi hər cür dini və Allah əleyhinə çevrilir. Elxan ərəb işğalçılarının və onlara satılmış yerli feodal və ruhanilərin zülmündən təngə gələrək dağlara çəkilməmiş yoxsulları başına toplayıb azad bir hökumət yaradır. Dramaturq C.Cabbarlı burada öz ironiyasını bildirmək üçün Yanardağın və onun ətrafında olanların ölüb-dirilmə inancından məharətlə istifadə edir. Ədəbi yaradıcılıqda ölüb-dirilmə bədii vasitə olsa da, o, eyni zamanda etnik-milli kimliyin göstəricisinə də çevrilə bilər, məhz ona inanan insanın olduğuna işarə edir və eyni zamanda bu inanc haqqında olan mifdən xəbər verir.

Əsərdə xilafət valisi və islam mübəllighi kimi verilən Əbu Übeydin yerli əhəlidən külli miqdarda vergi toplamaq, Əmirəlmöminin hərəmxanasına qızlar təqdim etmək, Ərəbistanə dəvələrlə neft göndərmək yolunda göstərdiyi cidd-cəhdlər, atəşgahın baş kahini Yanardağ ilə apardığı mübahisə səhnəsində bu dinin əsas mahiyyəti ifşa edilmişdir. Əbu Übeyd artıq bu qənaətə gəlmişdir ki, gözəl Solmaz müqəddəsdir, xalq onu sevir, ondan ayırmaq istəmir. Elxana mübarizə qüvvəti verən də odur. Solmaz yaşadığıca, Elxan yorulmayacaqdır. Məhz buna görə də Solmaz yox edilməlidir. Əbu Übeydin “Solmaz yandırılmalıdır” əmrinə əvvəlcə etiraz edən Yanardağ “istər atəşpərəstlikdə, istərsə də islamıyyətdə insan qurbanı yoxdur” müddəasını irəli sürdükdə, Əbu Übeyd ona: “İslamiyyət bir yana, mən açıq deyirəm, Solmaz yox olmalıdır!” – deyə öz istilaçılıq niyyətlərini daha tez həyata keçirmək üçün hər cür xəyanətə əl atır.

Ərəb işğalçı ordusuna, onun Azərbaycana gətirdiyi islam dininə qarşı mübarizə aparən Elxan və tərəfdarları atəşpərəstlik dini və onu himayə edən yerli feodallara qarşı da çıxış edirdilər. Elxanın mübarizəsi bütün dinlər əleyhinə çevrilir. Onunla birlikdə oxucu və tamaşaçı da qərara gəlir ki, zülm, işgəncə, dar ağacı, məzlumların ah-naləsi, yoxsulluq, istismar və s. uydurma allahların faciələridir. Əsərdə bu faciələrin şahidi olan Elxan zülm, əsarət və haqsızlıqdan uzaq “yeni və azad dünya” yaratmaq üçün çalışır, işğalçıların və yerli feodalların din adından istifadə edərək törətdiyi rəzalətlərdən təngə gəlib dağlara çəkilməmiş zəhmətkeşlərlə birlikdə “Xürrəmilər” cəmiyyəti qurur. Bərabərlik prinsipi əsasında qurulan bu cəmiyyətdə heç bir din və allah yoxdur. Vəziyyəti belə görə Əbu Übeyd xalqı öz ardınca aparən Elxandan istifadə etmək niyyətinə düşür. O, yaxşı bilir ki, Elxan “düşüncəli bir adamdır, islamı qəbul edərsə, bir ordu qədər əhəmiyyəti vardır”. Lakin Elxana islamı qəbul etdirmək mümkün deyildir. Əlinə Quran verilmiş Sol-

mazın göz yaşları sonrakı mübarizələr nəticəsində öz yoldaşlarını itirmiş Elxanın iradəsini qırıb tutduğu yoldan döndərə bilmədiyi kimi, qardaşı Aqşinin təkidləri və nəhayət, hazırladığı dar ağacı da onu sarsıda bilmir. Əksinə, bu tədbirlər hakimlərə və islam dininə qarşı nifrətini daha da artırır. Elxan Aqşinin “La ilahə illəllah!” deyib, islamiyyəti qəbul etməsi təklifini rədd edərək, son nəfəsində də “Yoxdu allah!” deməklə, qızıl bayrağın altındakı dar ağacını intixabi edir və öz qətiyyəti ilə ən mütəəssib müsəlmanları sarsıdır, onlarda da allahın varlığına şübhə oyadır.

Aqşinlə Elxanın qarşılaşdığı səhnədə iki məslək, iki dünyagörüşü, iki əqidə bir-birinə qarşı durur. “Od gəlini” tamaşasının ilk quruluşçu rejissoru A.A.Tuqanov yazır: “Səhnədə Elxanla Aqşin üz-üzə durub söz mücadiləsi apararkən, hər kəs öz məsləkinin və dininin üstünlüyünü ən mütəəssib bir şəxs kimi müdafiə edirdi. İslam dininin naşiri olan Aqşin bu dini təriflədiyi zaman, səhnə arxasından azan səsi eşidilirdi. Biz səhnənin bu yerini ürək döyüntüsü ilə gözləyirdik... Elxanın ağzından çıxan “Yoxdur allah!” sözləri elə bir qüvvətlə səsləndi ki, hər bir tamaşaçıda həyəcan oyatdı” [5, səh.108].

Aqşin – Doğrudan da allah varmıdır?

Rəbi – Qənimətlər göndəriləcəkmi?

Aqşin – (Rəbinin sözləri Aqşini oyatmış kimi) La hövlə vəla qüvvətə illah və billah əliyyül-əzim... Əsirləri və qənimətləri göndər. Solmaz mənim himayəmdə qalacaqdır. Yaz ki, bir olan allah və Əmirəlmöminin xəlifəyə qarşı üsyan edənlərin kökü kəsildi. Mühəribə bitdi.

Solmaz – Mənim də sözümlü yaz, yaz ki, mühəribə bitməmiş (Aqşini vurur), vuruş davam edir...

Qorxmaz – Haydı, azad qartallar, irəli, urra!

Rəbi – Bu nədir? Düşməni basqınını etmiş? Haydı, islam mücahidləri, irəli (Rəbi əsgərləri ilə qaçır).

Qorxmaz – (Elxanın bayrağını alaraq) Qardaşlar, Elxan yoxdur, lakin onun fikirləri yaşayır və vuruş davam edir.

Şübhəsiz, haqqında bəhs etdiyimiz variantdakı bu epizod “Od gəlini”ndə qoyulmuş ideyanı daha dərinlən mənimsəmək üçün əlavə yeni məlumat verir. Təəssüf ki, yuxarıda deyilən sözlər “Od gəlini”nə düşməmiş, onları ancaq ilk mənbəyə müraciət etdikdə tapmaq olur.

Cəfər Cabbarlı yaradıcılığından söylədiklərimizlə yanaşı, bunu da bildirək ki, mifologiyada ritual qədim dövr ibtidai insanın dini görüşlərinin əsasında durur. Ritualdan istifadə edən böyük sənətkar bu proseslə bağlı obraz yaradıcılığına xas olan ümumiləşdirmələri apararkən, həm də obraz ritualın mahiyyətinin ifadəçisinə çevrilir. Bədii əsər obrazın daxili aləmini verməyə yönli olduqda onun ritualdan gələn keyfiyyətlərini də qorumuş olur.

Keçmiş sovet dramaturgiyasının banisi sayılan C.Cabbarlı yaradıcılığından üzə çıxarıraq ki, Azərbaycan və ya rus mifologiyasında bu gün hələ də öz əhəmiyyətini itirməyən arxetip, mifoloji simvolika və ritual problemləri, onların hər iki xalqın bədii ədəbiyyatında yerinin müəyyənləşdirilməsi arxetip və ideyalar aləmi-

nin bədii nümunələrdə epik əksi, ədəbiyyatda arxetipik obrazlar, mifoloji simvollar, ritual və obrazlı yaradıcılıq problemi yazıçı təfəkküründə işlək səviyyədə olmaqla, bədii yaradıcılıqda da mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

Fikrimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, “Od gəlini” keçmiş sovet ideologiyasına həmişə xidmət edən bir əsər olmuşdur. Bütün dinlərin, xüsusən islam dininin mürtəcə mahiyyətini meydana çıxaran bu əsər din və mövhumat əleyhinə mübarizədə görkəmli rol oynamışdır.

Sonda belə **nəticəyə** gəlirik:

- Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı boyu oxucuda mifoloji simvol, xronotop və mifoloji təfəkkür kimi anlayışlar formalaşdırmışdır;
- Cəfər Cabbarlı Azərbaycan mifoloji düşüncə sistemindən mif obrazlı düşüncəyə keçidi müəyyənləşdirmişdir;
- Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı boyu Şərq, Avropa və rus mifoloji düşüncə sistemini araşdırmışdır;
- Cəfər Cabbarlı kosmoloji miflərin yazılı mədəniyyət nümunələrində necə əksini tapmasını müqayisə də etmişdir;
- Cəfər Cabbarlı mədəniyyətlərdəki sabit inanc sistemlərinin ədəbiyyata gətirilməsi ilə xalqların bədii yaradıcılığında inikasını öyrənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Барт Р. Мифологии. М.: Изд-во им.Сабашниковых, 2000, 320 с.
2. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа./ Мелетинский Е.М; АН СССР, Инст-т мировой лит-ры им. М.Горького. М.: «Наука». 2000, 406 с.(pdf)
3. Z.Lənkəranlı. Babək. Bakı: Azərnəşr, 1943, 187 s.
4. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Üç cildə, III cild, Bakı: Lider, 2005, 308 s.
5. A.Tuqanov. Xatirələrim (Cəfər Cabbarlı adına Teatr Muzeyi).

